

به نام خدا

بررسی و تحلیل لایحه حقوق مالکیت ادبی و هنری و حقوق مرتبط

استفاده کتابخانه های عمومی از ظرفیت قانونی برای تکثیر محدود آثار علمی بدون اجازه صاحبان حق

سید عباس حسینی نیک / پژوهشگر حقوق آفرینش های فکری / ۲۵ فروردین ۱۴۰۲

مقدمه:

حمایت از آثار علمی، ادبی و هنری مهمترین هدف قانونگذاری در حوزه آفرینش های فکری است لیکن استثنائات و استفاده منصفانه در جهت ایجاد زمینه توسعه علمی و فرهنگی نیز مورد توجه این حقوق می باشد. یکی از مهمترین استثنائات، تکثیر محدود منابع علمی در کتابخانه های عمومی بدون اجازه از صاحبان حقوق این آثار است.

برای ارائه تحلیل جامع از این امکان قانونی در لایحه جدید لازم است ابتدا سابقه آن را در قوانین جاری بررسی کنیم و سپس ببینیم چه کسانی مشمول قرار گرفته اند، خصوصیات، مشخصات و محدوده این امکان چیست؟ در نهایت، متن ماده پیشنهادی در لایحه جدید ارائه خواهد شد.

مبحث نخست: قانون و مقررات جاری

ماده ۸ از قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ تنها ماده ای است که مربوط به این موضوع می شود و باید مورد دقت قرار گیرد:

ماده ۸ - کتابخانه های عمومی و مؤسسات جمع آوری نشریات و مؤسسات علمی و آموزشی که به صورت غیر انتفاعی اداره می شوند می توانند طبق آیین نامه ای که به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید از اثرهای مورد حمایت این قانون از راه عکسبرداری یا طرق مشابه آن به میزان مورد نیاز و متناسب با فعالیت خود نسخه برداری کنند.

تحلیل این ماده:

الف: مضمون حکم

در سال ۱۳۴۸ قانونگذار با توجه به شرایط اجتماعی آن روز، سه دسته از فعالان ذیربط را مشمول این استثنا قرار داده است:

- ۱- کتابخانه های عمومی
- ۲- مؤسسات جمع آوری نشریات
- ۳- مؤسسات علمی و آموزشی

با نگاهی به هدف علم حقوق آفرینش های فکری از ایجاد استثنا در حکم کلی مشخص می گردد که بیم از عدم دسترسی و عدم امکان استفاده از منابع علمی، ادبی و هنری برای پژوهشگران و علاقمندان وجود داشته و برای رفع آن، به موضوع استثنائات و استفاده منصفانه پرداخته شده است.

یکی از این موارد، ایجاد تسهیلات برای کتابخانه ها و مراکز خدمات علمی است به نحوی که بتوانند در صورت عدم امکان دسترسی به منابع علمی و فرهنگی، نسخی را برای استفاده مخاطبان و مراجعه کنندگان به کتابخانه ها تهیه و فراهم نمایند. البته قانونگذار عنوان کتابخانه های عمومی را در برابر کتابخانه های شخصی بکار برده است و گر نه کتابخانه های عمومی شامل کتابخانه های دانشگاهی و تخصصی نیز می گردد.

مشمولان این حکم به اقتضای سال ۱۳۴۸، علاوه بر کتابخانه ها، مؤسسات جمع آوری نشریات و مؤسسات علمی و آموزشی نیز بوده اند. ذکر نام مؤسسات اخیر ممکن است در دوران فعلی دارای توجیه کافی نباشد چراکه امروز جمع آوری نشریات در کتابخانه ها صورت می گیرد و مؤسسات علمی و آموزشی نیز به قدری زیاد شده اند که شامل دانستن آن ها، به عبارتی نقض غرض قانونگذار خواهد بود.

امروز مؤسسات علمی و آموزشی مهمترین مشتری ها و مصرف کنندگان تولیدات علمی و ادبی هستند و مستثنا ساختن آنها از رعایت حق تکثیر کتب و نشریات می تواند موجب نقض حقوق پدیدآورندگان گردد. ممکن است این مؤسسات در سال ۱۳۴۸ به تعدادی بوده که قابلیت اعمال این قانون را داشته اند لیکن امروز وضعیت متفاوت گردیده است.

ب: غیر انتفاعی بودن

این شرط دارای اهمیت زیادی است و بسیاری از تخلفات در این حوزه تحت پوشش این شرط به وقوع می پیوندد. نمونه بارز آن، تکثیر کتب و آثار تحت حمایت قانون در واحدهای تایپ و تکثیر دانشگاه هاست که البته علاوه بر تکثیرکننده، مسئولان دانشگاه نیز در این تخلف و عمل مجرمانه مشارکت دارند.

نمونه دیگر، تکثیر کامل یا بخشی از کتاب توسط بعضی کتابخانه ها برای مراجعه کنندگان است و بدتر از آن، تبدیل بدون اجازه کتاب به فایل الکترونیکی و عرضه آن به بهانه کتابخانه الکترونیکی می باشد.

ج: تصویب آیین نامه هیئت وزیران

بیش از پنجاه سال از تصویب قانون مذکور گذشته و هنوز هیچ دولتی و نهادی مانند کتابخانه ملی به فکر تهیه و تصویب آیین نامه مصرح در قانون نیافتاده است! در حالی که بسیاری از مسائل را می شد در آیین نامه پیش بینی کرد.

د: روش استفاده منصفانه

به کاربردن اصطلاح نسخه برداری یا طرق مشابه آن دارای حکمتی ظریف است. نسخه برداری به معنای استنساخ یا تهیه محدود نسخه ای از اثر اصلی می باشد. نسخه برداری تکثیر نیست و این ظرافت مورد توجه قانونگذار بوده تا چنانچه کتابی امکان تهیه و افزایش تعداد آن در کتابخانه وجود نداشته باشد، مخاطبان و خوانندگان از آن محروم نگردند.

قید یا طرق مشابه نیز دارای ظرافت و دقتی است که قانونگذار توجه داشته و بدین وسیله راه را برای انواع روش های جدید نسخه برداری باز کرده است. در هر حال، قانون گذار به رعایت حقوق پدیدآورنده توجه کافی داشته و مسیر سوء استفاده از حکم قانونی را مسدود کرده است. این ظرافت های نگارشی در قانون را باید آموخت و به کار برد.

ه: میزان مورد نیاز و متناسب با فعالیت کتابخانه

این قید مشخص می کند که ملاک برای نسخه برداری، میزان مورد نیاز کتابخانه به تناسب مراجعه کنندگان است و نه بیشتر. همچنین نسخه برداری از هر کتابی جایز نیست بلکه هر کتابخانه می تواند متناسب با فعالیت تخصصی خود، منابع مرتبط را نسخه برداری کرده و در اختیار مراجعه کنندگان قرار دهد.

مبحث دوم: لایحه پیشنهادی

از سال ۱۳۸۰ تاکنون لایحه پیشنهادی برای حمایت از حقوق مالکیت ادبی و هنری در دست تدوین و تصویب است و تاکنون به مرحله نهایی نرسیده است. این لایحه دارای یک اشکال اساسی است و آن این که در طول بیست و چند سال گذشته، افراد و گروه ها و سازمان های مختلف، هر کدام به صلاحدید و بر اساس اهداف و دانش و تجربه خود، متن اولیه لایحه را تغییر داده اند به نحوی که امروز بیش از ده نسخه با ویرایش و محتوای متعدد در دسترس قرار دارد.

آخرین نسخه این لایحه، نسخه ای است که توسط کمیسیون حقوقی و قضایی مجلس شورای اسلامی آماده شده و اکنون جهت اصلاح به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی بازگشت داده شده است.

در این لایحه ماده ۲۰ به موضوع کتابخانه اختصاص یافته که مورد تحلیل قرار خواهیم داد:

ماده ۲۰ - هر کتابخانه یا مرکز یا موسسه بایگانی که فعالیت آن مستقیم یا غیرمستقیم جنبه انتفاعی نداشته باشد، می تواند در موارد زیر بدون اجازه دارنده حق، اثر را تکثیر کند:

۱- تکثیر مقاله یا دیگر آثار کوتاه یا چکیده اثر، برای تأمین درخواست یک شخص حقیقی، به شرط اینکه:

الف: کتابخانه یا مرکز یا موسسه بایگانی متقاعد شود که نسخه تکثیرشده فقط برای مطالعه یا پژوهش شخصی به کار خواهد رفت.

ب: عمل تکثیر یک بار جداگانه و در صورت تکرار در نوبت های جداگانه، بی ارتباط با هم باشد.

ج: در صورت وجود اجازه جمعی بهره برداری که از سوی موسسه مدیریت جمعی مربوط ارائه می شود، طبق شرایط آن عمل شود.

۲- تکثیر آثار به منظور حفظ و در صورت لزوم، جایگزین کردن نسخه تکثیرشده به جای نسخه دیگری که در مجموعه دائمی خود یا کتابخانه یا مرکز یا مؤسسه بایگانی دیگر مفقود، تلف یا غیرقابل استفاده شده، به شرط اینکه تهیه اثر به طور متعارف ممکن نباشد.

تحلیل این ماده:

الف: مضمون حکم

در صدر این ماده به سه واژه کتابخانه، مرکز و مؤسسه بایگانی اشاره شده است. واژه های عامی که دامنه مضمون را توسعه بخشیده است. به نظر می رسد واژه کتابخانه بدون قید عمومی ناقص باشد چراکه در این صورت، کتابخانه های شخصی را نیز شامل خواهد شد. قید عمومی برای تأمین منابع علمی با استفاده از امکان تهیه بدون اجازه صاحب حق، قابلیت توجیه دارد و برای کتابخانه های شخصی این طور نیست.

واژه مرکز نیز در این ماده، عمومیت دارد و مشخص نگردیده که منظور از آن چیست. مرکز پژوهشی، مرکز علمی و آموزشی، مرکز فعالیت تخصصی و حرفه ای یا ...

بدیهی است که امکان استثنا را برای هر مرکزی نمی توان و نباید ایجاد کرد. ممکن است کلمه مرکز عطف به کلمه مؤسسه باشد و توصیف بایگانی برای هر دو کلمه اعمال گردد. کلمه بایگانی نیز به قدر کافی گویای وصف مورد نظر نمی باشد چراکه امروز نمونه ای از مؤسسه بایگانی در کشور قابل مشاهده نیست. به فرض وجود چنین مؤسساتی، باید توجه داشت که موارد استثنا در هر امری باید بسیار محدود باشد تا عمومیت اصل قانون خدشه دار نگردد.

ب: غیر انتفاعی مستقیم و غیر مستقیم

در شرایطی که حالت سومی برای موضوعی قابل تصور نیست، قید هر دو حالت کمک بیشتری نسبت به عمومیت اصل کلمه نخواهد کرد. بنابراین عنوان غیر انتفاعی به تنهایی شامل مستقیم و غیر مستقیم می شود و اگر قانونگذار منظورش یکی از دو حالت باشد، باید یکی را قید نماید وگرنه قید مستقیم و غیرمستقیم اضافی است.

ج: تکثیر بدون اجازه دارنده حق

چنانکه در تحلیل ماده ۸ قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان بیان شد اصطلاح تکثیر را برای تولید و کپی یکی دو نسخه ای نباید به کار برد و اصطلاح نسخه برداری دقیق تر است. به کارگیری عنوان تکثیر با قید محدود می تواند گویای منظور قانونگذار باشد.

د: تکثیر مقاله یا دیگر آثار کوتاه یا چکیده اثر

توسعه دامنه کتابخانه به مرکز و مؤسسه بایگانی و به رسمیت شناختن تکثیر مقاله، آثار کوتاه و چکیده کتاب توسط کتابخانه ها و مراکز و مؤسسات بایگانی می تواند بدون توجه به شرایط محدود کننده، خطر جدی برای نقض حقوق پدیدآورندگان محسوب شود.

مجاز بودن استفاده غیر انتفاعی و شخصی در دیگر مواد قانونی باید ذکر شده باشد تا دیگر نیازی به حکم قانونی برای کتابخانه ها و دیگر مراکز نباشد. پیش بینی وظیفه تکثیر مقاله و ... برای کتابخانه ها و مراکز دیگر مستلزم انتفاعی بودن است و این نقض غرض خواهد بود.

هر شخصی می تواند بدون قصد انتفاع و فقط برای استفاده شخصی، نسخه ای از اثر فکری را تکثیر محدود یا کپی نماید و این لزوماً نباید توسط کتابخانه ها و مراکز و مؤسسات بایگانی انجام شود. منظور آن است که لایحه به موارد و شرایطی اشاره کرده که اصلاً لزومی نداشته و قاعده کلی تر ما را از ذکر شرایط محدود کننده و مبهم بی نیاز ساخته است.

به عبارتی وقتی مشمولان این ماده را محدود به کتابخانه های عمومی کردیم، ایجاد وظیفه جدید برای آنها لزومی ندارد.

ه: تکثیر اثر

تعیین شرایط برای داشتن اجازه تکثیر محدود اثر در بند ۲ ماده ۲۰ لایحه دارای مزیت هایی است که البته اضافه شدن دو قید، میزان مورد نیاز و متناسب با فعالیت خود نیز می تواند به کامل بودن متن کمک نماید.

و: آیین نامه اجرایی

اجرای این ماده قانونی نیازمند آیین نامه ای است که در محدوده قانون به جزئیات اجرایی بپردازد. این اقدام در عرف قانونگذاری بسیار شایع است. مواردی که در بند ۱ ماده ۲۲ قید گردیده می تواند در آیین نامه قید گردد.

مبحث سوم: پیشنهاد متن

اشکال اساسی قانون سال ۴۸ و لایحه پیشنهادی موجود، آن است رعایت حد تعادل در ایجاز و تفصیل نگردیده است. قانون سال ۴۸ بیش از اندازه موجز است و لایحه پیشنهادی، بیش از اندازه، مفصل می باشد. هر دو مورد برای قانونگذاری مشکلاتی را ایجاد می کند. به نظر می رسد باید به متن قانون جاری، مواردی را اضافه کرد و از متن پیشنهادی لایحه، مواردی را کاست. این درحالی است که علاوه بر اشکالات در متن موجود، مواردی نیز در هر دو جا افتاده و به آنها اشاره نشده است.

ابتدا لازم است به موارد مهمی که در دو متن حاضر به آنها اشاره نگردیده، توجه نماییم:

الف: موضوع کتابخانه های الکترونیکی یکی از مهمترین موضوعاتی است که در سطح بین المللی و داخلی مورد توجه بوده و باید برای آن قانون وضع کرد. ابهام مهمی که وجود دارد آن است که اصلاً در کتابخانه های الکترونیکی موضوعی به نام

تکمیل آرشیو کتابخانه ها که در دو متن موجود، موضوع اصلی است، وجود ندارد. در کتابخانه الکترونیکی، نوع دسترسی و میزان آن دارای اهمیت است که بر خلاف کتابخانه های فیزیکی، هیچگونه محدودیتی ندارد.

بنابراین مسئله اصلی در کتابخانه الکترونیکی کاملاً عوض شده و بنیادی تر باید به آن پرداخته شود. در کتابخانه فیزیکی، دغدغه آن است که چگونه می توان نسخه نایاب اثر را بدون اجاره صاحب حق تکثیر محدود کرد اما در کتابخانه الکترونیکی دغدغه آن است که چگونه می توان همه آثار موجود را به نحوی تکثیر کرد و در اختیار مخاطب قرار داد.

اکنون که مشخص گردید دغدغه قانونگذاری در دو نوع کتابخانه (فیزیکی و الکترونیکی) از اساس با یکدیگر متفاوت است، لازم می باشد اشاره گردد که تسهیلاتی که قانونگذار برای کتابخانه های فیزیکی قائل شده برای آن است که تعداد محدود مراجعه کنندگان و محدودیت های دسترسی فیزیکی امکان نقض گسترده حقوق پدیدآورندگان را فراهم نمی سازد و این تسهیلات فقط در جهت مقابله با حبس علم می باشد در حالی که در کتابخانه های الکترونیکی، هیچگونه محدودیتی از جهت مراجعه و میزان استفاده وجود ندارد و این در تزامن با حفظ حقوق پدیدآورندگان آثار است.

به عبارتی، از جهت کارکرد و خصوصیات ساختاری، کتابخانه های الکترونیکی، فقط نام کتابخانه را یدک می کشند در حالی که آنها را باید در زمره بانک های اطلاعاتی دانست که به نوعی واسطه انتشار آثار هستند. در این صورت، قواعد انتشار اثر بر آنها حاکم است و باید به وضوح این موضوع را در ماده مربوط به کتابخانه ها مورد اشاره قرار داد.

امروز بخاطر وجود ابهام در نوع فعالیت کتابخانه های الکترونیکی شاهد اقدامات غیرقانونی در کتابخانه های بزرگ و معتبر کشور هستیم که به بهانه ایجاد کتابخانه الکترونیکی و با استناد به ماده ۸ قانون سال ۴۸ اقدام به اسکن و تکثیر الکترونیکی آثار تحت حمایت قانون کرده و بزرگترین لطمه را به تولید علم و دانش وارد کرده اند.

ب: موضوع دومی که بطور کلی در حقوق داخلی ما مورد غفلت قرار گرفته، موضوع حقوق مرتبط با اسناد و مدارک و آثار آرشیوی است. وضعیت خاص این آثار اقتضا دارد محدوده حقوق آفرینش فکری آثار را باتوجه به مالکیت عینی آنها مشخص کرده و مورد حکم قرار دهد. این موضوع نیاز به ماده ای جداگانه دارد که البته می تواند همراه با آثار دیگری که دارای ارزش ذاتی هستند مانند آثار هنری تجسمی و تزئینی در قالب حق تعقیب یا مانند آن مطرح گردد.

نتیجه:

ماده ۲۰ لایحه می تواند به ترتیب زیر اصلاح گردد:

کتابخانه های عمومی که به صورت غیر انتفاعی اداره می شوند می توانند طبق آیین نامه ای که به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید، اثرهای مورد حمایت این قانون را به منظور حفظ و جایگزین کردن نسخه اصلی، به شرط این که تهیه اثر به طور متعارف ممکن نباشد، به میزان مورد نیاز و متناسب با فعالیت خود، تکثیر محدود نمایند.

تبصره: کتابخانه های الکترونیکی از شمول این ماده خارج می باشند.